
ПІДСУМКОВА ДИСКУСІЯ

Олег Хома: Провівши цей день Аристотеля, ми зробили, взагалі-то, небезпечну річ. Мені сподобалося обговорення; ми непогано провели захід. А потім ми повертаємося в сувору дійсність, де атмосфери цієї вже немає, де взяти з полиці й почитати «Другу Аналітику» не можна, бо її, в українському перекладі, немає. Тож мене зараз цікавить, коли будуть перекладені «Перша Аналітика», «Друга Аналітика» тощо. Адже Аристотель, один з найважливіших філософів в історії, практично відсутній в нашому дискурсивному полі. Відсутні його твори, і навіть підходи до його розуміння під кутом зору природної української мови. Проблема в тому, як зсунути цього воза. Бо наш сьогоднішній захід має певний надихальний ефект, але після цього всього одразу постає питання, яким чином привести Аристотеля в наше життя.

Віктор Козловський: Я погоджуюсь з паном Олегом, але тут є певний часовий лаг. Ви знаєте цей вислів, що дев'ять вагітних жінок вкупі все одно не народять дитину за місяць. Тобто проблема в тому, коли українська мова стане питомою. У Польщі, наскільки я знаю, лише років 10—15 тому переклали «Метафізику» Аристотеля — тобто не латиною, а польською. А Польща існує як неперервна мовна культура багато століть. Тобто поки що українська мова не стала такою, що має достатні загально-визнані ресурси, щоб ми підступилися до перекладу мертвих текстів. Хай би як там казали, але грецька мова, ще й із тими діалектами, якими вже греки не спілкуються... Це як церковнослов'янська мова: наче ти її знаєш, наче літери ті самі, але виявляється,

що її треба вивчати в університеті. Тому має бути такий часовий лаг, щоб ми могли взятися до перекладу якогось Аристотелевого тексту. І хоч би що там розповідали, мовляв, це має бути якась інституція... насправді це має бути індивід, який візьме на себе сміливість перекласти цей текст...

Олег Хома: Індивід у нас є... (Сміх у залі.)

Віктор Козловський: ... і тоді у цьому перекладі буде за що зачепитися. Але будь-який переклад, особливо таких класичних текстів — це має бути сміливе рішення якоїсь людини.

Віталій Терлецький: Я дозволю собі не погодитися з тезою пана Віктора, тому що за такою логікою нам ще чекати не одне десятиріччя, а може й сторіччя. Мабуть, треба починати якщо не сьогодні, то принаймні завтра. Інше питання, з чого починати. Так, стан справ з науковою мовою проблематичний; але ніхто ж не забороняє експериментувати — як було, наприклад, з перекладом перших п'яти розділів «Категорій» у «Філософській думці». Це був експеримент — вдалий чи невдалий, це вже потім можна обговорювати.

Олег Хома: Так чотири роки вже минуло...

Сергій Пролєсв: ... а ми досі не з'ясували, вдалий то був експеримент чи невдалий... (Сміх у залі.)

Віталій Терлецький: Але тут є й інша проблема, яка насправді стосується ресурсів, обсягів текстів. Як варіант, це може бути якась антологія базових обраних текстів Аристотеля, передусім призначених для студентства.

Сергій Пролєсв: Я не думав брати слово, але колеги надихнули. Справді, героїчна особистість, яка бере на себе інтелектуальний подвиг перекладу «Метафізики», вона захоплива, дуже романтична. Безумовно, звитяга тут потрібна, і без видатної особистості не відбудеться жодна значуща подія. Проте якби зараз такий індивід з'явився, я б йому не порадив, навіть якби він здійснив цей свій подвиг. Адже цю роботу асиміляції Аристотеля в українське мовлення і мислення має здійснити спільнота, тоді це матиме ефект. Якщо ж це подвиг одинака... Ну от, маленький «предтеча» в нас є: оті п'ять розділів «Категорій». Чотири роки минуло — ми не з'ясували, що і як із цим перекладом. Подібно до цього, якщо талановитий одинак здійснить свій подвиг, він породить «Метафізику», яка не буде в реальному вжитку. Мене б більше тішили якраз спроби — досконалі, недосконалі, десь переклали якісь фрагменти для хрестоматії, хтось переклав якісь інші тексти Аристотеля для свого курсу.. От із таких шматочків якщо б і не зростав переклад «Метафізики», бо це неможливо, але створювався б реальний ґрунт, щоб цей подвиг, коли його буде здійснено, не був даремним. Має бути запит. І в цьому розумінні я є прихильником тієї моделі, яка втілилася у роботі над нашим «Лексиконом неперекладностей». Він не був створений перекладачем (якби такий геній виявився, все одно, хай би його краще не було), а став продуктом колективних, інтерсуб'єктивних зусиль спільноти, тому цей словник — не книжка, а інтелектуальна робота, масив рішень, усвідом-

лень, відкриттів, що сталися у процесі цієї роботи. Він значущий цією інтелектуальною роботою, а просто не тим, що тепер ось є ця книжка — яку, до речі, теж мало хто читає.

Є ще інший сюжет, який також не хотілося б обминати увагою. Мене спровокував Олег Хома. Ця наша подія — це певний текст; можливо, і певний контекст. Але я б хотів повернути увагу ще й до інтертекстуальності. Як на мене, велика значущість того, що відбулося, полягає саме в тому, що воно відбулося. Я бачу це як сигнал якоїсь соціальної дійсності щодо того, що взагалі філософія, за всієї недосконалості наявного в нашій країні філософського дискурсу, є на сьогодні в нашій країні загрожуваною величиною. На жаль, сьогодні це більша небезпека, ніж упродовж усього мого попереднього життя. Навіть за радянської доби, за всього викривлення офіціозом, за повної злиденності дев'яностих, хоч як це дивно, зараз філософія у найбільшій небезпеці її нищення. І це нищення походить не лише від рішень державних інстанцій, типу МОН, а й від агресивного наступу божевільних маргіналів, які завжди існували, але зараз якось набрали сили і стали вельми успішними. Я це кажу, щоб ми не відчували це місце — Інститут філософії — як щось таке, що було, є і буде. Не факт. І не просто місце як інститут (хоча і це питання), а місце як топос нашої реальної інтелектуальної роботи, нашого існування як інтелектуалів, які зацікавлені у справах філософії. Я не можу зараз сказати, якою має бути наша реакція, але просто хотів звернути на це увагу, щоб ми не думали, що наш текст — це якась перманентна інтелектуальна гра, якій лише бракує ресурсів української мови, постаті перекладача абощо. Ні, справа значно серйозніша.

Про подію, яка відбулася: всі події недосконалі, але в таких подіях найголовніше те, що вони зберігають шанс. Це як ті Симплегади, які зсуваються, але наші події ще витримують якусь оту щілину. Може, якось ще наш корабель пропливе. Дякую тим, хто надав нам цей шанс.

Валентин Омелянчик: Якщо ми подивимося на досвід, скажімо, Англії 1950-х років — вся ця когорта аристотеліків, як вона виникає? Вона виникає як реакція на те, що ми можемо назвати кантіанським баченням світу. Якщо подивитися на Аристотеля як *Corpus Aristotelicum*, ми бачимо якусь послідовність: логіка, метафізика, етика, політика... Кантівське бачення приходить і каже: етика автономна, тут є прірва між метафізикою і етикою, між світом буття і світом обов'язку. І що робить Анскомб у тій праці, яку цитував сьогодні Володимир Навроцький? Вона намагається ввести поняття *practical reason*, «практичне міркування», саме щоб заповнити цю прірву і зрозуміти світ обов'язку, виходячи зі світу буття. Мені здається, що в нашій традиції, яка йде від Могилянки, є якесь перехрестя. З одного боку, ми маємо вплив другої схоластики: ми знаємо, що вона пішла до Полтави, далі ні. Була ця традиція, аристотелівська. А з іншого боку, з півночі, ми маємо вплив німецької традиції. Мені здається, тут в нас не тільки лінгвістична, не тільки перекладацька робота, це якась робота з усвідомлення

себе: хто ми такі є на перетині цих двох традицій? І зараз ми бачимо, що існує якесь поле напруження: і в англосаксонській літературі, і в Німеччині — є спроби поєднання німецької традиції з аристотелівською. Мені здається, це було б для нас дуже непоганим дослідницьким проектом, позаяк аристотелівська традиція дійшла до нас реально. Це не те, що ми якось уявляємо собі, ця традиція тут була реально — так само реально, як там, де вона породила і Brentano, і Твардовського, і різні інші моделі, які зовсім не вкладаються в кантівську традицію. Тому, мені здається, таким важливим було це звернення до аристотелівської традиції: не в плані тільки історичному, а й у в плані усвідомлення, самоусвідомлення і якогось дослідницького проекту. Звідси й матимуть значення і переклади текстів — шойно ми захочемо визначити, де наше місце на цьому перетині кантівської й аристотелівської традиції.

Віктор Козловський: Десь я читав (здається, у Вайтгеда), що всі наші філософські тексти — це примітки до класики: «Тимея» і т. ін. А можливо й узагалі, в європейській інтелектуальній культурі є дві глобальні традиції. Як мені знайомі китайці кажуть: у нас є даосизм і конфуціанство — дві наріжні традиції, які формують ментальність китайців. А можливо, у нас такі дві традиції — це платонізм і аристотелізм?

Валентин Омелянчик: Я погоджуюсь, але — *стоїцизм* і аристотелізм.

Віктор Козловський: Це вже тонкі деталі. А от якщо взяти в глобальному контексті, все ж таки європейську ментальність формують саме платоністична традиція та аристотелізм. І між ними є точки дотику, зокрема стосовно усії, сутності... Втім, хоча Аристотель і вийшов з Академії, і Платон його згадує у діалогах «незлим, тихим словом», все ж таки Аристотель формує іншу традицію, яка тяжіє до індивідуального буття, яке вирізняється як істинне буття. А з іншого боку, Платон, який запропонував інше розрізнення істинного і неістинного світу, де «μὴ οὐ», це світ — це «не суще», а істинне буття — це ідеальне буття, це ейдоси, форми, ідеї. Ці дві традиції саме й формують наше розуміння світу.

Валентин Омелянчик: Завважте, що українська мова — я не знаю, чому, але — є ближчою до цієї аристотелівської традиції. Я зі свого досвіду бачу, що у нас, в українській мові, є якесь відчуття таких речей, які, скажімо, сьогодні на Заході видаються архаїчними (наприклад, у французькій мові). А в нас є таке відчуття. Наприклад, кличний відмінок, як у греків.

Олег Хома: Це мовний шовінізм... (Сміх у залі.)

Валентин Омелянчик: В латині теж такого немає — нічого страшного.

Голос з аудиторії: Але ж ви орієнтуєтеся на усію, а не на субстанцію?

Сергій Пролєв: Не треба знов починати... (Сміх у залі.)

Олексій Паніч: Якщо більше немає ладних висловитися, я трошки скажу на завершення, як ініціатор цієї події. Завершити свою репліку я обіцяю перспективою — тобто ця подія матиме продовження, і з цього приводу є кілька конкретних ідей. Але почну з того, що мене надзвичайно потішила

репліка пана Валентина Омелянчика, бо він прочитав задум. Оцей бюст Аристотеля у вишиванці, і отой Аристотель на постері на тлі вишиванки — це насправді було питання у графічній формі: а що таке, власне, український Аристотель, що таке український аристотелізм? І, як частина відповіді, ми отак загалом — як і хотів пан Сергій — вийшли на таку унікальну ситуацію, коли в Україну свого часу хвилями прийшли *Aristotelis latinus*, потім німецька традиція (і безпосередньо, і великою мірою через Москву), і ми маємо таку щілину між цими традиціями, що у цю щілину ми можемо ще додатково, тримаючи їх у полі зору, все ж таки на крок відступити і подивитись на Афіни безпосередньо. Можемо через Москву, можемо через Берлін, можемо через Рим чи Париж, а можемо спробувати і обминути ці столиці й побачити щось на додачу. У цьому розумінні, Україна якраз в унікальній ситуації. Ми не можемо повторювати німців, як вони ставилися до греків сто — двісті років тому — скажімо, від Гете до Гайдегера, але у певному сенсі наша ситуація унікальна. Ми зараз можемо відкрити такий новий початок, який мало яка інша нація в Європі може собі дозволити. І, відтворюючи українською мовою Аристотелеву греку, знову відтворити той дорогоцінний процес, як із повсякденної мови, з нефілософських термінів народжується філософська термінологія. Це можна спробувати, і це творче завдання для перекладів Аристотеля, як я це бачу. Наприклад, та сама онтологізація термінів «підмет» і «присудок», питомих термінів в українській мові: чи можна на них побудувати якусь-то онтологічну конструкцію?

Цей захід був недосконалий, і слава Богу, що так, бо досконалыми ми станемо, коли сконаємо. Поки ми не сконали, ми ще не-до-сконалі, ми ще до кінця не дійшли, тому нам до скону ще є що зробити, і тут може навіть і одинаки знадобляться. Я, коли пана Сергія слухав, чомусь згадав фрагмент Корнелевого «Сіда», де Дон Дієго питає «Кого Родріґова правиця не злякає? Хто сміливість таку або ж зухвальство має?», а Дон Санчо на це відповідає: «Ось я — зухвалець той чи сміливець. Велить, королю, бойове нам поприще відкрити». Борис Тен свого часу переклав «Поетику» — це був такий собі подвиг одинака. Що ви думаєте? Не пропав, не загубився. У школах викладають! Он, у київській гімназії «Афіни» читають переклад Тена. Хоч це й був одинак, і це був прорив для свого часу, який на той час мало ким був почутий.

До нашого сьогоднішнього заходу: ми не змовлялися, про що доповідати, але кілька наскрізних сюжетів у нас вийшли самі собою за день. Якось стало зрозуміло, що насамперед оцьому українському активові цікаво в Аристотелі. Перша наскрізна тема, я б сказав, що це онтологія, а друга — це *translatio*. Чому онтологія? Бачте, скільки довкола неї сюжетів виникло. Взяти хоча б τό ὄν ἢ ὄν. Сьогодні ще ніхто не згадував Чарльза Кана, а в принципі моя суперечка з Баумейстером з приводу того, чи існує νοῦς θεϊότητος окремо від σύνολον, — це, багато в чому, суперечка про те, як тлумачити зв'язку «бути» (εἶναι, ἐστί) у грецькій мові. Що це таке? Це філософськи

осмислена зв'язка, вона має верифікаційне значення («так насправді»), чи вона має онтологічне значення? От полеміка довкола Чарльза Кана — я насправді не підтримую його погляд, але полеміка з ним тут багато що підказує. Другий рівень, відповідно, це бог як οὐσία і ретроспективне тлумачення Аристотелевого νοῦς як християнського бога. Справді, багато характеристик *усії* перейшли на Бога: вона сама собі причина, сама собі підстава, сама собі онтологічна основа... але чи можна потім не з *усії* перенести на Бога ці властивості, а назад — побачити Бога в *усії* — це велике питання. І ще одна драматична ситуація з тією самою «сутністю/субстанцією»: ми не можемо відмовитися від того, що те і те виростає з *усії*, але те і те виростає якимось так, що все одно щось втрачається по дорозі. От пан Сергій згадував про ομοούσιος: в нас-то «єдиносутність», але ж в англійській мові *consubstantiality*, а у французькій *consubstantialité*. От вам оптика: можна дивитися через *consubstantialité*, можна дивитися через «єдиносутність», а можна спробувати вийти на «одноусійність» і якби обминути те і те, і подивитися, що з цього вийде.

До речі, про омонімію: ось ще один сюжет, я просто не хотів би, щоб він загубився, і дякую панові Сергію, що він його згадав. Насправді оця «омонімічність» речей зав'язана знаєте на чому? — на грі Аристотеля з двома значеннями слова εἶδος. От коли εἶδος працює як «форма» у «Метафізиці», поєднуючись із ὄλη, з «речовиною», на задньому плані все одно стоїть εἶδος як «вид». І саме це робить речі одноіменними. Ми їх називаємо одноіменними, бо вони «однойдосні», але вже не у сенсі форми, а у сенсі виду. От вони належать до спільного виду — ми їх можемо назвати одноіменними. Цю версію насправді можна розвивати, і дуже цікаво. Ну, і про «необхідність» — це окремий сюжет, гадаю, можна просто окрему конференцію присвячувати такій тематиці та її подальшому розвитку.

Щодо *Translatio*. Тут є інституційний вимір, текстуальний вимір і словесний вимір. Ви пам'ятаєте, що таке *translatio* від початку: це перенесення мощів святого з одного монастиря до іншого. Отаке-от перенесення «мощів» Аристотеля з Греції в Рим і далі, і далі, і далі, а потім у Могилянську академію, а потім в Інститут філософії — це ще один метасюжет сьогоденного зібрання, і він прочитується. Я вже не буду розставляти деталі, але він є.

І, нарешті, щодо продовження. Я так розумію, планується тематичний випуск «Філософської думки», а крім того я можу озвучити офіційну пропозицію видавництва «Дух і Літера» зібрати, паралельно із цим, не скорочені, а повні версії всіх доповідей, які тут звучали, і опублікувати першу, здається, в Україні колективну монографію, або збірку статей, присвячену Аристотелю, у вигляді електронної монографії.

Матеріал одержано / Received 21.10.2016